

نسخه‌های خطی علمی فارسی در ماتناداران (ایروان، ارمنستان)

کریستینه کوستیکیان^۱
ترجمه محمدباقری^۲

کریستینه کوستیکیان

ماتناداران ایروان یکی از بزرگ‌ترین گنجینه‌های کتاب‌های خطی، محل نگهداری حدود ۲۰۰۰۰ نسخه به ارمنی و زبان‌های دیگر است. آثار فارسی شامل نسخه‌های خطی (حدود ۴۵۰ نسخه) و اسناد تاریخی (حدود ۲۰۰۰ فرمان، اسناد شرعی، نامه‌ها و غیره) در ماتناداران به صورت جداگانه نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی فارسی در مجموعه نسخه‌های به خط عربی ثبت شده است. این مجموعه نسخ خطی فارسی، عربی و ترکی عمدتاً از طریق گردآوری و همچنین اهدا توسط افراد و مؤسسات فراهم شده است. هسته اصلی بخش نسخ متشکل از ۲۰۱ نسخه، مجموعه موجود در کتابخانه مرکز دینی اچمیادزین (نزدیک ایروان) در دهه ۱۸۸۰ میلادی بود. در سال ۱۹۰۳ میلادی، روحانی ارمنی برجسته‌ای به نام خاچیک وارتاپت دادیان

۳۰ نسخه به این مجموعه افزود که آن‌ها را از روستاهای ارمنی نشین قره‌باغ و آذربایجان ایران گرد آورده بود. بخش عمده دیگری از دست‌نوشته‌ها پس از نسل‌کشی ارمنیان در سال ۱۹۱۵ از مناطق ارمنی‌نشین ایران شده به مرکز دینی اچمیادزین آورده شد که بین آن‌ها ۳۵ نسخه به خط عربی بود.

۱. کارشناس نسخ خطی فارسی کتابخانه ماتناداران، kkostikyan@yahoo.com

۲. سردبیر مجله میراث علمی mohammad.bagheri2006@gmail.com

با افتتاح ماتناداران در سال ۱۹۵۹ به عنوان «مؤسسه نسخه‌های خطی کهن مسروپ ماشتوتس»، مجموعه نسخه‌های خطی شرقی با افزوده شدن مجموعه‌های نسخ خطی موجود در کتابخانه عمومی دولتی میاسنیکیان، مؤسسه زبان‌های شرقی لازارف^۱ در مسکو و دانشگاه دولتی ایروان غنی‌تر شد.

با نسخه‌های اهدایی ه. هازاریان، و. سالاتیان، آ. آیوازیان، و. سامونلیان، ه. ادگاریان، آ. هوهانسیان و غیره موجب تقویت کیفی و کمی مجموعه از ۴۴۶ نسخه در ۱۹۵۸ میلادی به ۲۲۱۴ نسخه در سال ۲۰۰۶ شد.

اخیراً م. میناسیان بیش از ۴۰۰ نسخه خطی به خط عربی را سخاوتمندانه اهدا کرد و به این ترتیب مجموعه نسخ خطی شرقی اکنون شامل ۲۷۱۵ نسخه می‌شود که ۴۵۰ نسخه آن به زبان فارسی است. البته امکان دارد با بررسی و شناسایی نسخه‌هایی که قبلاً عربی یا ترکی به شمار آمده‌اند، این تعداد بیشتر شود.

بخش عمده نسخه‌های فارسی قبلاً در تملک ارمنیانی از تبریز، اصفهان، ایروان، سلماس، مرند، خوی، مراغه، دربند، باکو، شیروان، آستراخان، تفلیس و سن‌پترزبورگ بود. صفحاتی از این نسخه‌ها شامل یادداشت‌ها و توضیحاتی به ارمنی است که از علاقه صاحبان آن‌ها به تاریخ و فرهنگ ایران حکایت می‌کند.

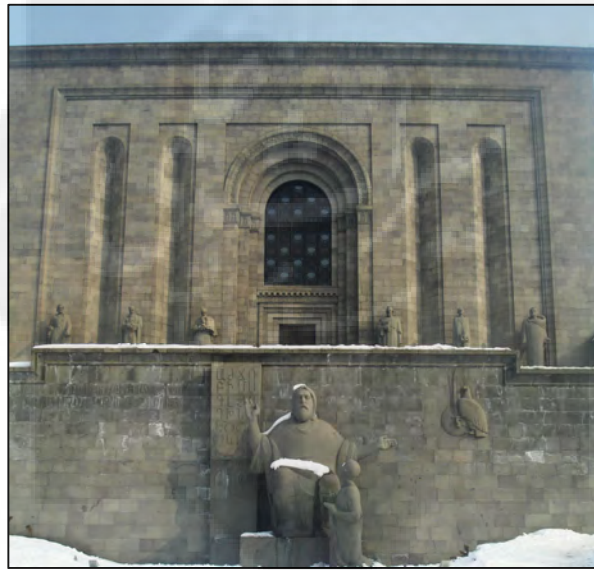
مثلاً یادداشتی از تساتور پسر میناس، پزشک ارمنی قرن هفدهم میلادی اهل جلفای اصفهان، محتویات ذخیره خوارزمشاهی اثر سید اسماعیل جرجانی (نسخه شماره ۱۱۴۹) را تأیید می‌کند. این نسخه که در سال‌های ۱۴۷۲ تا ۱۴۷۵ م (۸۷۷ تا ۸۸۰ ق) رونویسی شده، در سال ۱۷۴۷ م (۱۱۶۱ ق) در جلفای اصفهان به دست یک صحاف ارمنی مجدداً صحافی شده است. نوشته‌ای ارمنی حاکی از آن است که صحافی اثر به یاد بود تساتور پسر میناس مذکور انجام یافته است. نمونه دیگری از توجه فردی ارمنی به فن کتابت ایرانی در وجود کاتبانی ارمنی تبار مثل میرزا یزدانبخش بن میرزا طاطوس، کاتب دره نادره (شماره ۲۲)، دیده می‌شود که در ۱۸۱۹ م در اهر رونویسی شده است. میرزا یزدانبخش معادل فارسی نام ارمنی آستواساتور، پسر میرزا طاطوس، کاتبی از اوایل قرن ۱۹ میلادی بود که امضا و مهرش بر اسناد دیوان متعددی دیده می‌شود.

کاتب دیگر، میرزا یوسف نرسسوف است که نه تنها کاتب بلکه همچنین مؤلف تاریخ قره‌باغ با عنوان تاریخ صافی همراه با زندگینامه خودش در آغاز اثر بود.^۲ او یک ارمنی با نام هُوسپ متولد

۱. این مؤسسه در سال ۱۸۱۵ م به وسیله یواکیم، نوه خواجه قازار (لازار) اهل جلفای اصفهان تأسیس شد.

۲. این اثر در سال ۲۰۰۰ م در ایروان به ارمنی و انگلیسی منتشر شد.

هادروت، روستایی در قره‌باغ بود. در سن ۸-۹ سالگی راهزنان ایرانی او را ربودند و به ایران بردند. او پس از گرویدن به اسلام به خدمت شاه در آمد و فارسی، ترکی و عربی را فراگرفت. سپس کاتب دیوان امیرخان سردار، عموی ولیعهد قاجار عباس میرزا شد. پس از جنگ دوم ایران و روس در سال‌های ۱۸۲۶-۱۸۲۸ م (۱۲۴۲-۱۲۴۴ ق)، میرزا یوسف به زادگاهش قره‌باغ برگشت و سر اسقف باغداسارحسین جلالیان دوباره او را به مسیحیت برگرداند. میرزا یوسف در سال ۱۸۵۳ م عازم داغستان شد و به عنوان مترجم به خدمت گریگوری اربلیانی، فرمانده کل ارتش داغستان شمالی در آمد. در سال ۱۸۵۶ م در آنجا ویراست جدیدی از در بند نامه (تاریخ دربند) (شماره ۲۳۹) را برای هاگوب لازاریانتس که افسر ارتش روسیه در داغستان بود فراهم کرد. این در بند نامه شامل وقایع‌نگاری از دوره شاهان ساسانی، جنگ‌های سپاه اعراب و گسترش اسلام در داغستان تا سال ۱۶۰۴ میلادی بود.

کتابخانه ماتناداران

مجموعه نسخه‌های خطی فارسی موجود در ماتناداران، کلاً تصویر جامعی از فرهنگ، دانش و تاریخ مکتوب مردم ایران به دست می‌دهد. حدود ۳۰ نسخه شامل مطالب تاریخی و وقایع‌نگاری اند، مانند جلد اول همایون نامه حکیم زجاجی، تاریخ و صاف، ظفرنامه نظام‌الدین شامی، هشت بهشت حکیم الدین بدلیسی، پنج جلد نخست حبیب السیر خواندمیر، شرف نامه شرف خان بدلیسی، تاریخ عالم‌آرای عباسی اسکندر بیگ ترکمان، تاریخ نادرشاه اثر میرزا مهدی خان استرآبادی و تاریخ دنباله عبدالرزاق دنبلی.

بین نسخه‌های موجود در ماتتاداران در حوزه پزشکی، به خصوص باید از یازده نسخه یاد کنیم. این‌ها علاوه بر ذخیره خوارزمشاهی اند که قبلاً ذکر شد: نسخه‌ای از خلاصه آن به نام خُفی علایی (شماره ۱۳)، نسخه‌ای از قرن ۱۷م / ۱۱هـ از اختیارات بدیعی حاجی زین العطار (شماره ۳۰)، نسخه‌هایی از دستور العلاج سلطان علی گنابادی مربوط به قرن ۱۹م / ۱۳هـ، (شماره ۲۸)، قرابادین مظفر شفائی (شماره ۱۱۴۶) و منافع افضلیه علی افضلی قزوینی (شماره ۹۷)، چهار نسخه از تحفة المؤمنین محمد تنکابنی (شماره‌های ۱۹، ۴۶۴، ۱۸۹۳ و ۲۱۷۱) و مجموعه‌ای شامل آثار یوسف بن محمد مشهور به یوسفی و محمد مهدی بن علینقی (شماره ۲۱۶۶).

دو آلبوم از نمونه‌های برگزیده خوشنویسی و نقاشی‌های مینیاتور که به وسیله آرمن توکاتلیان (به

انگلیسی^۱) و رئیسه امیربکیان (به روسی و فرانسه^۲) منتشر شده‌اند جالب‌ترین آثار هنری مجموعه را به خوانندگان عرضه کرده‌اند و در اینجا به آن‌ها نمی‌پردازیم.

در پی ۱۰ سال کار بر روی این مجموعه فهرستی از ۴۵۰ نسخه فارسی تهیه کرده‌ایم که اکنون آماده نشر است. مقاله حاضر شامل توصیف آثار عمده در حوزه‌های گوناگون علمی (پزشکی، ریاضیات، جانورشناسی، نجوم و تقویم) است.

- نسخه شماره ۱۱۴۹: ذخیره خوارزمشاهی، جلد ۱، اثر سید اسماعیل جرجانی، به تاریخ کتابت ۸۷۷-۸۷۹ ق، تاریخ صحافی ۱۱۶۱ ق، کاتب نصرالله بن کمال‌الدین بن عبدالله حسینی، ۳۷۰ برگ، دارای حواشی و یادداشت‌های فراوان به ارمنی و فارسی. صفحه نخست آسیب دیده است. نسخه حاوی پنج مقاله نخست اثر است. یادداشت تملکی در نسخه حاکی از تعلق آن به هاروتون هازاریان است.

- نسخه شماره ۲۱۳: مجموعه‌ای شامل متون فارسی، بدون تاریخ، ۱۰۵ برگ، شامل موارد زیر،

۱. با عنوان گنج‌های پارسی در ایروان (برگزیده‌ای از نسخه‌های مجموعه ماتتاداران)، پاریس، ۲۰۱۳.

۲. با عنوان خوشنویسی و مینیاتور شرق (مجموعه ماتتاداران)، ایروان، ۲۰۱۲.

تصویری از نسخه عجایب المخلوقات به شماره ۱۷۴۶

۱. خفی علائی: سید اسماعیل جرجانی. بخش اول شامل طب نظری در دو مقاله درباره بهداشت و تشخیص. بخش دوم در هفت مقاله درباره پزشکی تجربی و شامل اندرزهایی به پزشکان درباره بیماری‌های موضعی، تب، سرخجه، تومور و غیره.
 ۲. توصیف برخی گیاهان دارای کاربرد پزشکی. آغاز: «معجون کمونی زیره صد درم، زنجبیل بیست درم، فلفل ده درم، نانخواه بیست درم...»، پایان: «آهسته آهسته از بسیاری به کمی باز آرند تا به تدریج از عادت افیون باز ایستند.»
 ۳. مطلبی برگرفته از ذخیره خوارزمشاهی سید اسماعیل جرجانی.
 ۴. مطلبی برگرفته از اثری ناشناخته در پزشکی، درباره درمان وبا و تب. آغاز: «معنی تغییر هواست و برگشتن او همچنان که آب اندر آبدان دیر بماند طبیعت او بگردد...»، پایان: «و تن بیمار به خانه گرم پپوشانند تا حرارت به ظاهر تن کنند و به نفس هوا خنک بدن او می‌برند.»
- نسخه شماره ۳۰: اختیارات بدیعی (جلد ۱) اثر علی بن حسین انصاری مشهور به حاجی زین العطار، به تاریخ ۱۰۶۵ ق، ۳۹۴ برگ. مؤلف در ۸۰۶ ق در گذشته و اختیارات بدیعی را در سال ۷۷۰ ق تألیف کرده است. نسخه حاوی مهر احمد الحسینی است. این جلد حاوی توصیف داروها به ترتیب الفبایی از الف تا پ است.
 - نسخه شماره ۱۱۴۶: قوابدین اثر مظفر بن محمد حسین شفایی، بدون تاریخ، ۱۷۲ برگ. رساله دارای ترتیب الفبایی است. مؤلف آن اهل کاشان بود و در سال ۹۶۳ ق درگذشت.
 - نسخه شماره ۹۷: منافع افضلیه اثر علی افضل بن محمد امین قاطع قزوینی، به تاریخ ۱۲۸۰ ق، کتابت عبد الصمد بن محمد حسن، ۱۲۶ برگ. رساله در ۱۰۵۱ ق تألیف شده و شامل پیشگفتار (فاتحه)، سی باب (منفعت) و پسگفتار (خاتمه) است.
 - نسخه شماره ۱۹: تحفة المؤمنین اثر محمد مؤمن بن محمد زمان حسینی تنکابنی، به تاریخ ۱۱۲۷-۱۱۲۸ ق، ۴۲۰ برگ. آغاز نسخه افتادگی دارد و دارای مهر «عبد علی عسکر» است.
 - نسخه شماره ۴۶۴: همان اثر، به تاریخ ۱۱۵۲ ق، ۲۳۸ برگ.

- نسخه شماره ۱۸۹۳: همان اثر، به تاریخ ۱۱۸۲ق. کتابت راجی بن محمد حسن در کرمان، ۴۰۸ برگ، حاوی مهر «الراجی [ب] نصرالله».
- نسخه شماره ۲۱۷۱: همان اثر، بدون تاریخ، ۳۷۲ برگ، دارای حواشی و توضیحات درباره پزشکی و معالجات. آغاز و پایان آن افتادگی دارد.
- نسخه شماره ۲۱۶۶: مجموعه، بدون تاریخ، ۱۲۶ برگ، در پایان افتادگی دارد. شامل موارد زیر:
 ۱. جامع الفوائد اثر یوسف بن محمد طیب، مشهور به یوسفی که در قرن ۱۰ هجری می‌زیست و این اثر را در توضیح بخش‌های دشوار کار پیشین خود به نام علاج الامراض نگاشته است.
 ۲. فواید الاخیار از همان مؤلف در پزشکی، تاریخ تألیف ۹۱۳ ق، شامل اندرزهایی درباره گیاهان و جانوران سودمند و مضر.
 ۳. زاد المسافرین اثر محمد مهدی بن علی نقی شریف. نام دیگر رساله تدبیر مسافرین است و در سال ۱۱۴۰ق نوشته شده است. این رساله حاوی توصیه‌ها و دستورهای درباره حفظ بهداشت در سفر و درمان بیماری‌هایی است که ممکن است در راه عارض شود.
- نسخه شماره ۳۸: خواص الحیوان اثر محمدتقی تبریزی، بدون تاریخ، ۱۲۴ برگ، پایان آن افتادگی دارد. این اثر ترجمه خلاصه‌ای از رساله عربی حیات الحیوان کمال‌الدین محمد دمیری درباره خواص طبی جانوران در ۲۸ باب، هر یک شامل چند فصل است و به دستور شاه عباس دوم ترجمه شده است. برگ پایانی حاوی دستورهای درباره نماز، روزه، حج و سایر تکالیف مسلمانان است.
- نسخه شماره ۱۶۷: خلاصه الحساب فارسی اثر علی بن محمد قوشچی (۸۷۹ ق) درباره حساب و هندسه، بدون تاریخ، ۴۷ برگ.
- نسخه شماره ۱۸۳: مجموعه، به تاریخ ۱۰۹۲ ق، ۱۰۵ برگ، برخی اوراق آن هنگام صحافی مجدد جا به جا شده و آغاز و پایان آن افتادگی دارد. بخش‌های مجموعه به قرار زیرند.
 ۱. مطالبی برگرفته از رساله مؤلفی ناشناخته درباره پرندگان و اهلی کردنشان. آغاز: «بیابان رود در طلب موش و مانند آن نیز کند به تمامی...» پایان: «که او را به فارسی شاه به مرغان خوانند. او را به جهت تفریح بیاموزند و او نیز گنجشک بگیرد به منقار بر خلاف جانوران دیگر که به پای گیرند. این است آنچه ما دانستیم و از استادان به ما رسیده است. و الله اعلم بالصواب».
 ۲. بازنامه اثر محب علی بن نظام‌الدین علی خلیفه (و ۹۸۹ ق) که وزیر بابر، بنیان‌گذار سلسله مغولان هند بود. این اثر دارای ۶۱ باب است. آغاز: «بسمله: طایر فرخنده حی قدیم، خطبه ذی بال هیون خطاب خال و خط نقطه‌ام...». عنوان آخرین باب: «در تربیت جانوران». پایان: «برخلاف آن غرض کلی آن که مقدار طعمه جانور در وقت بشناسد و هر جانور که باشد او را

- گوشت فربه.» نسخه دارای مهر به نام محمدعلی و محمد جلیل است.
- نسخه ۱۹۲: کشف الاسرار فی معرفة الاحجار اثر ابو محمد بن ابوالحسن الخاورانی، به تاریخ ۹۰۷ ق، ۶۷ برگ. این رساله درباره کانی‌شناسی و خواص سنگ‌هاست. مؤلف در مقدمه می‌گوید که رساله عربی ابن اسحاق در کانی‌شناسی را به دستور عروس خاتون دختر امیر ارتقی فخرالدین قرا ارسلان (۵۴۰ - ۵۶۴ ق) به فارسی ترجمه کرده است. این اثر شامل سه فصل است. عنوان روی جلد «جوهرنامه» آمده است. آغاز: «بسمله. شکر و سپاس خدای را که عزیز و جبار است. شکننده کام‌هاست که قهار است...» پایان: «وقت که سلیمان (ع) مسجد بیت‌المقدس را بنا فرموده بود جهت سودن و سنجیدن یواقیت را وصلی الله علی سیدنا محمد و آله اجمعین الطیبین الطاهرین».
 - نسخه شماره ۲۰۲: مختصر در معرفت تقویم اثر عبدالقادر رویانی (و ۹۲۵ ق) به تاریخ ۱۱۸۷، ۱۸ برگ. پایان رساله افتادگی دارد. آغاز: «بسمله. الحمد لله تعالی الولی والصلاة علی النبی الامی. این مختصری است در معرفت تقویم خالی از اطناب، مشتمل بر دو باب و خاتمه...». پایان: «و طریقه محمودیه و خالی السیر که از نخست منصرف بود هیچ کاری را نشاید.» نسخه دارای مهر «یا امام محمد تقی» و «عبده عباس» است.
 - نسخه شماره ۲۰۸: مختصر علم حساب اثر سلیمان خان، بدون تاریخ، ۳۷ برگ. رساله کوتاهیست در حساب و جبر. آغاز: «اجتماع اشیاء متشابه را که از یک نوع باشند عدد گویند مثلاً در کنار خیابان عددی از اشجار نشانده‌اند.» بر برگ نخست رساله نوشته شده است: «کتابچه مختصر نکات الحساب که سرکار سلیمان خان سرهنگ گرجی به جهت شاگردان مدرسه مبارکه تقریر آن می‌شود».
 - نسخه شماره ۹۹۹: تقویم، بدون تاریخ، ۱۷ برگ، بالای برگ‌های سوم تا پایان نوشته شده است: «شاه ناصرالدین قاجار السلطان بن السلطان بن السلطان». این رساله تقویمی شامل احکام نجومی برای سال ۱۲۷۲ ق است. روی جلد آن یادداشتی از تعلق آن‌ها به هاروتون هازاریان چسبانده شده است.
 - نسخه شماره ۱۷۴۶: عجایب المخلوقات وغرایب الموجودات (جلد یک) اثر زکریای قزوینی (۶۰۰ - ۶۸۲ ق) بدون تاریخ، ۴۳۵ برگ، شامل شکل‌های جانوران، پرندگان، آدمیان، گیاهان و غیره در بیشتر صفحات. در پایین پشت هر برگ دارای رکابه (کلمه آغازین برگ بعدی) است. آغازش افتادگی دارد. این اثر ترجمه فارسی عجایب نامه عربی زکریای قزوینی به همین نام است. ترجمه احتمالاً پیش از قرن دهم هجری انجام شده است. بخش اول اثر مربوط به نجوم و احکام نجوم، زمین‌شناسی و جانورشناسی، و بخش دوم درباره جغرافیاست. این نسخه تنها شامل بخش اول است. آغاز: «از

آتش دوزخ اعتراف کند که این حکم عدل و لطفی از الطاف باری جل و علی...»، پایان: «و ابو الريحان گفت شنیدم که در عهد کیانیان روباه طیاره بود و آن را مبارک شمردندی و بر لفظ مبارک این کتاب را ختم کردم.» یادداشت تملک: «هذا الكتاب ملك العبد الفقير المتوكل على مولاه احمد سرجان مرکاوی وصل لیده هدیه من السیوط هدیه مراشد فی يوم الاثنين الموافق ديسمبر ۹۴۳[۱].» یادداشت درباره موضوع و برگ های رساله: «علم الفلك وهو يحتوى على علم الفلك والطیور والاشجار وفوايد شتى فى مخلوقات الله من الاسماك والوحوش والعجن»، «بو کتاب ورقنک قدری مورد یوز اون سکز» (یعنی تعداد برگ های این کتاب ۴۱۸ است).

- نسخه شماره ۲۲۵: مختصر در معرفت تقویم از نظام الدین عبدالعلی بیرجندی، بدون تاریخ، ۱۱۲ برگ. آغاز: «اما بعد، این مختصریست در معرفت تقویم تام مشتمل بر بیست باب...». پایان: «باب بیستم در معرفت اصولی که در اختیارات به کار آید».
- نسخه شماره ۴۹۳: تقویم از عبدالله العالم، به تاریخ ۱۱۶۹ق در لاهیجان، شامل ۱۷ برگ. تقویم نجومی و احکامی با زایچه سال ۱۱۷۰ق با مطالبی برگرفته از زیج الغیبیگ. آغاز: «بالیمن والسعادة والاقبال تجدید سال فرخنده فال عالم و قدوم مسرت لزوم بهار خرم...». پایان: «در عمارت عالی ملاحظه فرمایند در آب روان بنگرند».
- نسخه شماره ۱۱۹: مجموعه فارسی به تاریخ ۹۹۲ق به خط محمد حاجی سعدالدین ماتمی، در ۴۰ برگ.

۱. روضه ریاضی اثر مولانا ریاضی. دستورنامه ای برای کاتبان برای نگارش فرمان های گوناگون (یرلیغ، مثال، منشور، خطاب و غیره) و نامه ها. آغاز:

«دبیری بیاموز ای جان من
که گردی سرافراز در انجمن»

پایان: «وصلی الله علی النبی المختار والاخیر الاطهار وسلمنا تسلیما».

- ۲. در دانستن حساب هندسه و سیاق. آغاز: «کلمه ای چند در باب حساب هندسه و سیاق، بدانکه هندسه و سیاق چهار مرتبه است: آحاد، عشرات، مآت و الوف...». پایان: «... عفی عنها. ۱، ۲، ۳، ...، ۱۰۰۰ حساب هندسه». دارای مهر «یا رحیم».
- نسخه شماره ۴۵ (از مجموعه ها کوپ پایازیان): رساله نجات ابن سینا (به عربی) است. کاتب نسخه الغ کافل رشید بن صفی الدین سپهری، مفتی کرمان، در سال ۱۰۳۶ق است. کاتب در سال ۱۰۷۶ق در گذشته و سنگ گور او در شبستان مسجد خواجه خضر کرمان است (مجله آینده، شماره ۹، ص ۶۱۸). بخش ریاضی آن شامل هندسه و حساب که افزوده ابو عبید جوزجانی شاگرد ابن سیناست، در سال ۱۹۸۰م به دست حسین احمد تربیت به فارسی ترجمه و در دوشنبه (تاجیکستان) زیر نظر محمد ص. عاصمی و کمال ص. عینی چاپ شده است.